‘Schotse kliek’, een bijzondere vondst in de Leidse bodem
Geen ander vergelijkbaar artefact bekend

Do Smit, februari 2018 (beknoptere voorpublicatie: oktober 2017)

Colf

Colf was het stok- met balspel uit de Lage Landen waarbij verscheidene spelers ieder voor zich, maar vaak wel in een groep, met zo weinig mogelijk slagen over paden, weggetjes, velden en straten een vooraf afgesproken doel probeerden te raken. Dat doel kon van alles zijn: een boom aan de horizon, de deur van een kerk of molen of eenvoudig een stok of putje in de grond. Als laatste doel werd om begrijpelijke redenen veelal voor een herberg gekozen[1].
De oudst bekende vermelding van het spel dateert uit 1261[2] en het spel is gespeeld tot rond 1700 toen het plaats maakte voor een korte baan-variant die tegenwoordig bekend staat als Kolf.

Het spelmateriaal

Colf werd gespeeld met een colfstok, ‘kliek’[3] genoemd, samengesteld uit een steel van soepel hout, met aan één zijde een zogenoemde ‘slof’. Deze ‘slof’ was een gegoten slagstuk van meestal een lood met tin legering[4] dat onder een stompe hoek aan de steel bevestigd was. Ook werd wel loodblad om een houten kern gewikkeld. De stelen zijn nagenoeg alle vergaan, maar van de sloffen zijn er vele als bodemvondst teruggevonden[5].
De bal was gemaakt van gedraaid hout, later ook wel van leer dat via een ingewikkeld patroon was samengenaaid en gevuld met dierenhaar[6].

Afb. 1: ‘Schotse kliek’ op Sinterklaasfeest (detail), Jan Steen

‘Schotse kliek’

Echter in de Nederlandse schilderkunst uit de periode 1600 – 1700 vinden we op een beperkt aantal schilderijen een colfstok met een afwijkend model[7]: de zogenoemde ‘Schotse kliek’. Bij deze kliek was de ‘slof’ vervaardigd van hout en inwendig verzwaard met lood. Gezien het beperkte aantal afbeeldingen nemen we aan dat de Schotse kliek in gebruik ver achterbleef bij die van de colfstokken met loden/tinnen slof (zie verder in de paragraaf Vervaardiging, afwerking).

De dichter Johan Six van Chandelier[8] beschreef in 1657 in zijn gedicht *‘s Amsterdammers Winter* uit de bundel *Poësy* (p. 63) de ‘schotse klik’ en het is dit gedicht dat dit type colfstok zijn naam heeft gegeven[9]. Er zijn nooit aanwijzingen gevonden dat dit type ook daadwerkelijk uit Schotland werd geïmporteerd[10], hoewel de vele handelsrelaties tussen Schotland en de Lage Landen[11] dit

1 Eijkman, Smit: Colf Kolf Golf., p. 14. 2016. ISBN 978-90-78920-27-4. English translation available in the book.
2 Jacob van Maerlant: Merlijn, vs. 4932-4944. 1261. Naar het eenig bekende handschrift uitgegeven door J. van Vloten bij E.J. Brill te Leiden. 1880
3 Waarschijnlijk een onomatopee (= klanknabootsing) van het geluid dat de colfstok maakte bij het raken van de houten bal.
4 In enkele uitzonderlijke gevallen ook brons.
5 Eijkman, Smit: Colf Kolf Golf, p. 16. 2016
6 Eijkman, Smit: Colf Kolf Golf, p. 16. 2016
7 Bijvoorbeeld bij Barend Avercamp (werkzaam 1630-1679), Hendrick Avercamp (werkzaam 1604-1634), Jan Steen (1625/26-1679), Gerard ter Borch II (1634), Adriaen van de Velde (1668) en bij epigonisten als Richard Brakenburgh (1700) en Jacques Aliamet (ca. 1750)
8 Amsterdam, 19 februari 1620 – 16 februari 1695 (begraven)
9 Zie bijlage 1
10 Nijs: Games for Kings & Commoners, Part Three, p. 77
11 Eijkman, Smit: Colf Kolf Golf, p. 34 e.v. 2016

zeer wel mogelijk kunnen hebben gemaakt. Evenmin is bekend of het model is afgeleid van een 'Schots model' of door Schotten in de Lage Landen is geïntroduceerd of vervaardigd.

Afb. 2: Rug en rechter flank van opgegraven 'Schotse kliek'

Zie: http://www.colf-kolf.nl/schotsekliek voor meer foto's en de mogelijkheid tot downloads in hoge resolutie

Archeologische vondst 'Schotse kliek'

Begin 2017 trof de archeologische afdeling van het multidisciplinair ingenieurs- en adviesbureau IDDS bv te Noordwijk in de 'derde vulling' van een waterput op de hoek van Groenesteeg en Lakenplein in het centrum van Leiden een houten vondst met onbekend gebruik aan. Uit de nevenvondsten kon dit houten voorwerp na onderzoek worden gedateerd in de periode 1650-1750[12].

Al snel werd de vondst geassocieerd met het golfspel, maar omdat niet eerder een Schotse kliek was opgegraven en Golf in Nederland in die tijd nog niet gespeeld werd, duurde het even voordat de betekenis van de vondst duidelijk werd. Inmiddels is de erfgoedwaarde onderkend en is de slof geconserveerd (vriesdrogen of lyofilisatie). Overeenkomstig de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) zal de slof binnen twee jaar in bewaring worden gegeven aan het archeologische depot van Leiden.

Kenmerken

De slof is waarschijnlijk gemaakt van esdoornhout[13] [14] (*Acer spec.*, waarschijnlijk *Acer pseudoplatanus*), een houtsoort waarop geen dendrochronologisch onderzoek mogelijk is. Een preciezere datering dan hiervoor vermeld kan dan ook niet worden gegeven. De herkomst van het hout (voor colf- en golfhistorici met name interessant: Nederland of Schotland) is vrijwel zeker Nederland[15], omdat esdoorn in deze periode niet in het Verenigd Koninkrijk voorkwam.

Afb. 3: Plaats waar de colfstok aan de colfslof was bevestigd met touw. In de slof zijn drie loden 'stiften' zichtbaar die dienden ter verzwaring en mogelijk een groter stuk lood in de slof op zijn plaats hielden.

Tekening: Yvonne van Amerongen

Esdoornhout is licht van kleur, maar de slof is verkleurd tot donkerbruin. Het hout is gemakkelijk te bewerken, goed af te werken, tamelijk sterk, maar niet erg duurzaam (klasse 5).

De slof bevat ongeveer in het midden drie boorgaten, door en door, die zijn opgevuld met loden 'stiften' van ongeveer 5 mm doorsnede. Deze 'stiften' steken bij de linker flank (= slagzijde) een fractie uit buiten het hout en blijven bij de rechter flank binnen het volume van de slof. Aan de linker flank lijkt dit een gevolg van de indroging van het hout; bij de rechter flank lijkt een groter stuk lood afgebroken.

De slagzijde vraagt om een rechtshandige speler en maakt een hoek van 95° met de zool, zodat de bal een (weinig) lift krijgt bij een correcte slag. De stok maakt met de zool van de slof een hoek van 125° -

12 Van Amerongen: Schotse kliek. Excerpt uit interne notitie van IDDS

13 Gedetermineerd door Yvonne van Amerongen, botanicus en archeoloog. Chemische houtcelanalyse en jaarringanalyses hebben niet plaatsgevonden.

14 Gebruikte houtsoorten bij golf clubs van Engelse en Schotse origine. Shafts – hazel, ash (tot 1850) en hickory (in kleine aantallen vanaf 1750). Club heads – Apple, Peer, Buxus, Beech, Laburnum, Holly, Holm Oak, Yew, Elder and Hawthorn. Met dank aan Iain Forrester.

15 Esdoorn heeft de ijstijd (LGM, Last Glacial Maximum) in het Verenigd Koninkrijk niet overleefd. In theorie kan het gebruikte esdoornhout ook vanuit ons omringende landen zijn geïmporteerd, maar dus zeker niet vanuit het Verenigd Koninkrijk. Zie Rackham, Chambers en Clapham in de literatuuropgave. Met dank aan prof. Marinus Werger en prof. Heinjo During.

130°, zodat aangenomen moet worden dat de stok langer moet zijn uitgevallen dan bij een stok met loden/ tinnen slof. Ik neem daarom aan dat met een Schotse kliek verder van het lichaam werd gespeeld. Afbeeldingen lijken dit te bevestigen.

Op de hals van de slof zijn sporen zichtbaar van het touw waarmee de colfstok aan de colfslof was bevestigd[16]. Over de manier waarop de colfslof verankerd was aan de colfstok kan niets met zekerheid worden vastgesteld; wellicht maakte het gat in de achterzijde deel uit van een pen-en-gatverbinding of een deuvelverbinding. De touwsporen in de hals van de slof ontkrachten deze theorie niet. De afwijkende, ronde verkleuring rond het gat blijft onverklaard.

In de overgang van slof naar slofhals bevindt zich een knoest met een lichte scheur; een scheur als het resultaat van indroging of conservering? De slof lijkt vervaardigd uit het buitenste deel van de esdoorn[17], waarbij een tak fungeerde als slofhals.
Er is beperkte mechanische schade en de vondst is dus als 'weinig gebruikt' in de waterput terecht gekomen. Misschien was het verlies van een deel van de loden vulling reden om afstand te doen van de kliek?

Vervaardiging, afwerking
De vervaardiging van colfstokken met primitieve loden/tinnen slof zal aanvankelijk in de vorm van huisvlijt hebben plaatsgevonden (later werden stokken en sloffen natuurlijk ook professioneel vervaardigd); voor een Schotse kliek is ambachtelijke kennis en de beschikbaarheid van gespecialiseerd gereedschap vereist. De kliek ziet er 'gelikt' uit. De gevonden kliek toont in de afwerking duidelijk de kenmerken van vakmanschap ('meubelmaker'), kan worden beschouwd als een innovatie van de traditionele colfstok en vrijwel zeker zal dit van invloed zijn geweest op de prijs. Misschien moeten we hier de oorzaak zoeken van het beperktere gebruik zoals vermeld onder 'Schotse kliek' eerder in deze notitie.

Over de doelmatigheid van de Schotse kliek in het spel is geen informatie beschikbaar, maar de vormgeving doet wel vermoeden dat er trefzekerder mee kan worden gericht dan met de loden/tinnen variant en dat de kliek om deze reden wel eens geliefd zou kunnen zijn geweest bij meer vermogende spelers.

Afmetingen, gewicht
Gemeten na conservering[18]
Totale lengte van het artefact: 21,2 cm, strak gemeten over het oppervlak van de onderzijde. Gemeten over het oppervlak van de bovenzijde bedraagt de lengte 20 cm. De zool meet 14,5 cm en is dus beduidend groter dan van een lood/tinnen slof, tot ongeveer 10 en hooguit 11 cm voor volwassen spelers. Grootste breedte: 5,7 cm. De slof is 30 mm dik op het dikste punt van de slagkant.

De slof weegt 220 gram, maar waarschijnlijk moet hier een verloren gegaan deel van de loden vulling bij worden geteld. De aangebrachte loden 'stiften' hebben de slof ca. 125–150 gram extra verzwaard[19], maar waarschijnlijker is dat de 'stiften' een groter stuk lood in de slof op zijn plaats hebben gehouden; de loodresten in de rechthoekige sparing in de rechter flank wijzen hierop. De totale verzwaring zal in dit geval hoger zijn uitgevallen.

---

16 Zie reproductie (van de 'protestantse versie') van het Sinterklaasfeest door Jan Steen in bijlage 2.
17 Ook de zichtbare jaarringen wijzen hierop. Ook het hout van de zogenoemde 'Biddinghuizer colfstokken' was afkomstig uit de buitenste, veel taaiere jaarringen van de boom (http://www.colf-kolf.nl/1450-1700/8/details.htm#KNKB006jpg)
18 Hout zet uit door wateropname, dus is altijd groter geworden. De hoeveelheid water dat wordt opgenomen varieert en is afhankelijk van houtsoort, mate van degradatie voordat het in de bodem raakte (wel of niet direct door water omgeven) en mate van degradatie in de bodem. Tijdens het vriesdrogen onttrekken we al het water, objecten nemen iets in omvang af. Hoeveel is ook weer afhankelijk van bovenstaande factoren. Vandaar dat wegen of meten niet tot nauwkeurige uitkomsten kan leiden! Met dank aan Paul J.W.M. Schutten van Archeoplan.
19 Gewicht lood ($3x\ \pi.r^2.h$ x soortelijk gewicht lood, 11,3 g/cm^3) minus gewicht uitgeboord esdoornhout ($3x\ \pi.r^2.h$ x soortelijk gewicht esdoornhout, 0,64 g/cm^3).

Feitelijke datering, herkomst
De slof van de opgegraven Schotse kliek dateert uit de periode 1650-1700, vastgesteld uit de overlapping van de archeologische datering (1650-1750) en het voorkomen van deze speelstok op schilderijen, tekeningen en aquarellen (1600-1700).
Het Sinterklaasfeest van Jan Havicksz. Steen, met daarop afgebeeld de kliek met een frappante gelijkenis, wordt gedateerd rond 1668.

De periode van de epigonisten (1700-1750) blijft mijns inziens voor de datering van onze slof buiten beschouwing en dit lijkt ook verder logisch omdat rond 1700 de omslag van het lange baanspel Colf naar het korte baanspel Kolf plaatsvond en het spelmaterieel daarop is aangepast[20].

De slof is van esdoornhout en dus nagenoeg zeker van Nederlands hout en van Nederlandse makelij[21].

Toevalsbevinding
Wetenschappelijk gezien is het natuurlijk toeval, maar ik wil dit toeval niet onvermeld laten. De stad Leiden figureert in deze analyse op drie manieren:
- als vindplaats van de slof,
- als geboorte-, woon- en werkplaats van Jan Havicksz. Steen die een sterk vergelijkbare slof heeft afgebeeld, en
- als enige stad in de Lage Landen waar een kolfmakersgilde heeft bestaan, opgericht in 1660[22].

20 Eijkman, Smit: Colf Kolf Golf, p. 44. 2016
21 Ook Schotse of Engelse golf clubs uit dezelfde periode hebben een vergelijkbare loden vulling, maar daarin zijn de 'stiften' niet door en door aangebracht, maar aan de slagzijde verborgen achter het oppervlak van de slof. Met dank aan Iain Forrester.
22 (04.09.1659) Rekest van de gemene kolfmakers. Klagen over toenemende schade van kolfmakers die 'omtrent dese stadt opten plattelande wonen'. Deze concurrenten staan niet alleen op de markt, maar bevoorraden ook de kolfverkopers. Ze verzoeken de stad om dat te verbieden en kolven van teken van maker en van de stad te laten voorzien en die eis ook aan import uit vreemde steden te stellen (import kan niet geweerd worden). De kolfmakers verzoeken opname in het gilde van de stoeldraaiers. Wordt toegestaan, maar gilde weigert (GDB 2 H, 128-129). (29.01.1660) Ordonnantie voor het kolfmakersgilde met regelingen voor het nieuwe kolfmakersgilde, waaronder leergeld (GDB 2 H, 199-200). (1680-1710) Memoriepost; vanaf 1720 niet meer vermeld in Dienstboek. Met dank aan Chris Teulings.

Literatuur

Direct gerelateerd

- Schotse kliek, als excerpt uit een interne notitie van IDDS bv, door Yvonne van Amerongen (http://www.colf-kolf.nl/documents/2017-%20schotse%20kliek.pdf)
- Webmuseum *Colf & Kolf* > 1450-1700 > Spelmateriaal. De hier gepubliceerde tekst stond model voor deze notitie. (http://www.colf-kolf.nl/1450-1700/8/details/Schotse-kliek_.htm)
- '*s Amsterdammers Winter* in *Poësy* door Johan Six van Chandelier. 1657. Zie bijlage 1

Algemeen

- Early Golf, Steven J.H. van Hengel. 1982-1990. ISBN 90-6010-725-X
- Michiel Eijkman (Golf) & Do Smit (Colf, Kolf): Colf Kolf Golf, Early Golf – Vroeg Golf. Hoofdstuk Colf. 2016. ISBN 978-90-78920-27-4
- Geert & Sara Nijs, Games for Kings & Commoners, Part Three. Clubs for hitting far and sure. 2015. ISBN 978-2-9540069-3-2
- Robin K. Bargman, Serendipity of Early Golf, Chapter 4. Colf or cleek. 2010. ISBN 978-90-816364-2-1
- Oliver Rackham, The History of the Countryside, p. 56 and p. 68. 1986 (reprinted 1996). ISBN 0 297 81622 5
- F.M. Chambers 1995. Climate response, migrational lag, and pollen representation: The problems posed by Rhododendron and Acer. Historical Biology 9: 243-256.
- A.R. Clapham, Excursion Flora of the British Isles, p. 144/145. 1968.

De conclusies in deze notitie konden gemakkelijker worden getrokken dankzij de beschikbaarheid van veel afbeeldingen en informatie in het Webmuseum *Colf & Kolf*[23].

Naar aanleiding van een voorpublicatie van deze beknopte notitie (oktober 2017):

- The *Schotse Kliek*, door Iain Forrester. British Golf Collectors' Society, 2017 (http://www.colf-kolf.nl/2017- TheSchotseKliek)

Do Smit is lid van de *Commissie Erfgoed* van de Koninklijke Nederlandse Golf Federatie (NGF) met de spelvormen *Colf*, *Kolf* en *Malie* als aandachtsgebied. Hij is tevens webmaster van het Webmuseum *Colf & Kolf* en samensteller/auteur van het boekje *Colf Kolf Golf*, Early Golf – Vroeg Golf (de paragrafen Colf, Kolf).

23 www.colf-kolf.nl

Bijlage 1

Excerpt uit: *'s Amsterdammers Winter* uit de bundel *Poësy* (p. 63) door Johan Six van Chandelier (1657)

De kolver bindt syn ysspoor aan,
Of heeft iet strams om op te staan,
Want 't gladde glas, is 't onbesneeuwt,
Met effe soolen lacht, en spreeuwt,
En na het looten van paarty,
Schrapstaande slaat syn es[24], met bly[25]
Verswaart, of syne schotse klik,
Van palm[26], dry vingers breed, een dik,
Met loot der in, den Pennebal
Van 't druifje onsichtbaar voor haar val,
Van ballemerkers opgemerkt,
Voorts kolvende aan een paal geperkt.
Of slaat om 't verdste, slach om slach,
Om witjes, of een vaan in 't lach[27],
Gekorven op een dunnen tak,
Die ieder veur in 't wambais stak,
Mids wie syn kerfstok niet neemt waar,
Uitveegen zal voor allegaar.

A section from the poem *The winter of an Amsterdam Citizen* from Johan Six van Chandelier's book *Poësy* (Poetry) of 1657 is very revealing. Translated[28] it reads:

The golfer ties his ice-spurs on
or finds something rough to stand on,
for skiddy ice, if snowless
laughs and jests at smooth soles.
When the sides have been drawn he
braces himself and strikes his ash
weighted with lead or his Scottish cleek of boxwood,
Three fingers wide, one thick
with lead in it at the feather ball,
invisible from the driving point at its fall,
but noted by ball-markers (*fore-caddies*),
and colfing on, striking a post,
or striking for the furtherst, stroke by stroke,
for 'whities' (*agreed targets*) or a gallon (*of beer*) in the pub,
notching (*the strokers*) on a slender branch
which each sticks into the front of his coat.
For he who does not mind his tally rod
shall erase the score altogether (*be disqualified*).

24 Essenhout (= taai, sterk). Biddinghuizen (ca 1540): geen kernhout gebruikt, maar het taaiere buitenhout met jaarringen.
25 Lood
26 Palmhout, buxus (= sterk).
27 Voortschrijdend inzicht thans: een 'witje' doelt op een geldmunt en wel een zilverkleurige stuiver, in de volksmond ook wel witje genoemd. Een 'faan' is een glas in V-vorm, waaruit veelal bier werd gedronken. Men speelde dus om geld of een biertje in de kroeg. Met dank aan Robin Bargmann.
28 Van Hengel: Early Golf, p. 50. 1990/1995

Bijlage 2

‘Protestantse versie’ van het Sinterklaasfeest (ca. 1668) door Jan Havicksz. Steen (Leiden, 1625/26 – 1679). Museum Catharijne Convent te Utrecht, bruikleen van Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam

Let op de grote gelijkenis van de afgebeelde colfstok met de archeologische vondst te Leiden: gebruik van touw om de colfstok aan de colfslof te bevestigen en de twee loden ‘stiften’ in de slof (drie ‘stiften’ bij de vondst, maar deze is vrijwel zeker iets groter dan de hier afgebeelde ‘jongenskliek’).

Bijlage 3

Foto's gevonden 'Schotse kliek'
Voor de digitale versie van deze foto's in hoge resolutie kunt u terecht op www.colf-kolf.nl/schotsekliek

Linker flank (= slagzijde)

Linker flank (= slagzijde): loden 'stiften'

Rechter flank

Rechter flank: loden 'stiften' (+ restant van afgebroken loodstuk?)

Rug

Bodem

Hals, rugzijde: touwsporen

Hals, zijde linker flank: touwsporen

Neus